

הסדר של ספרי משנה תורה

מאת: אשר בן-ציון בוכמן

מוריני רבינו משה בן מיימון זצ"ל היה אדון לסדר. במשנה תורה שלו לקט כל דיני תורה שבעל פה וחברם לגוף אחד. המבין מלאכתו יכיר שכל הלכה והלכה ניתן בדיוק במקום שמוכן לה. ההבנה האמיתית של כל הלכה תלויה בהבחנה על הטעם למה ניתנה הלכה זו דוק במקום זה. לכן צריך לבאר למה כשסדר המצוות לארבעה עשר ספרים, למה סדרם בחלוקה שונה לגמרי מן הסדר של רבינו הקדוש במשנה. והרי מטרת שני הספרים שוה, ליתן סדר ללימוד תורה שבעל פה. אבל לא הלך רבינו כלל בעקבות רבינו הקדוש. במקום שרבי סדר זרעים ראשון וקדשים וטהרות בסוף, הרמב"ם נתן שלשתם באמצע. אין דמיון כלל בין שתי הסדרים..

סדר של המשנה

הגמרא (שבת לא.) מביא מקרא למקור לסדור המשנה "והיה אמונת עיתך, חוסן ישועות חכמת ודעת; יראת ה', היא אוצרו." (ישעיהו לג:ו) אמר ר"ל מאי דכתיב והיה אמונת עתך חוסן ישועות חכמת ודעת וגו', אמונת זה סדר זרעים עתך זה סדר מועד חוסן זה סדר נשים ישועות זה סדר נזיקין חכמת זה סדר קדשים ודעת זה סדר טהרות ואפ"ה יראת ה' היא אוצרו."^א

ורבינו בההקדמה לפירוש המשנה לא הביא האי קרא בישעיהו אלא באר הסדר על פי סדר פרשיות התורה ועל פי סברא. אבל הנראה דבין מן הפסוק בישעיהו שהביא הגמרא ובין לפי דרכו של רבינו בהסברו עולה רעיון שוה בהבנת הסדר. כתב רבינו דהיא דבר פשוט על פי סברא להתחיל בסדר זרעים. "והחל בסדר זרעים, לפי שהוא דן במצות המיוחדות בצמח הארץ, וצמח הארץ הוא מזון כל חי, וכל זמן שאין האדם חי על ידי המזון אי אפשר לו לעבוד את ה' בשום אופן מאופני העבודה, ולפיכך הקדים לדבר במצות

^א ואף כשבאר טעמי המצוות במורה הנבוכים (ג:לה) חלקם לארבעה עשר קבוצות, לא חלקם על פי הספרים של משנה תורה. ובמנינו של תרי"ג מצוות בספר המצוות סדרו עוד באופן אחר, והטעם לכל סדר צריך באור. ודנתי בסדר של המצוות בספר המצוות בחקירה י"ד דף כא.

^ב רש"י (שם) **סדר זרעים**. שעל אמונת האדם סומך להפריש מעשרותיו כראוי: **חוסן**. לשון יורשין ועל ידי אשה נולדו יורשין: **סדר נזיקין**. מושיען מזהיר לפרוש מהיזק ומהתחייב ממון: **דעת**. עדיף מחכמה.

אשר בן-ציון בוכמן מחבר הספרים "ויפגע במקום" (תרגום, תשס"ד—אנגלית) ו"אין מפטירין" (תרגום, תשס"ה—אנגלית). הוא העורך הראשי של חקירה.

המיוחדות בצמח הארץ. "ונראה דכונת הדרש של "והיה אמונת וגו'" ד"אמונה" קאי על סדר העולם דהיא הברית שנתן הקב"ה בבריאה וגלה לנח ד"עוד, כל-ימי הארץ: זרע וקציר וקור וחום וקיץ וחורף, ויום ולילה--לא ישבותו" (בראשית ח:כב). בתחלה צריך אדם לקבוע למודו בסדרי מעשה בראשית, דהיינו בטבע העולם ובהכרה דה' "משביע לכל חי רצון" – וכל הבנתו בדיעת השם היא על פי הכרתו בטבע כמו שכתב רבינו בהל' יסדה"ת (ב:א-ב). ושם באר דמעיון גדול בזה באין לידי אהבה ויראה, אמנם חוץ מזה באין לידי ידיעה.^א

וממשיך רבינו "והסמיך לו סדר מועד לפי שכך הוא סדר הכתוב שנ' ושש שנים תזרע את ארצך ואספת את תבואתה והשביעית תשמטנה ונטשתה, ואחריו ששת ימים תעשה מעשיך, שלש רגלים תחג לי בשנה." ואף שהוא תולה אותו על פי סדר המקרא, הרי לסדר המקרא בודאי יש טעם עמוק. והרי דבר פשוט שמועדי השנה תלויים בזמני זריעה וקצירה. ושבת דהיא המועד הראשונה מעיד על הבריאה וכן כל המועדים מעידים על ההשגחה, ואנו מיחדים "עתים" להזכיר את אמונת ה' הנכרת בבריאה. הרי שני סדרים אלו מחוברים זה לזה והן זוג אחד, כמשמעות הקרא דישעיהו "אמונת עתיך" וכמו שבאר רבינו שהמקרא של תורה סדרם יחד.

"אח"כ ראה להקדים דיני נשים לפני שאר דברי ריבות, חיקוי לסדר הכתוב, לפי שכך עשה ה', וכי ימכור איש את בתו לאמה, כי ינצו אנשים ונגפו, ואחריו כי יגח שור איש, ולפיכך הקדים סדר נשים לפני נזיקין." הרי שני סדרים אלו נקשרים יחד כמו בקרא ד"חסן ישועות". ואף דרבינו לא נתן הסבר למה בא נשים לאחר מועד וכתב רק דארבעה סדרים אלו הם בספר שמות, נראה דמובן מאליו דאחר עיון בטבע סדר רבי עיון בהנהגת בני אדם זה לזה. ובנין משפחה קודמת להתחברות אדם עם חבירו לבנין ערים ומדינות. ונתקשו כל המפרשים במלה "חסן" דיש אומרים משמעו יורשים ורובם מפרשים אותו על פי טעם "חזוק". ואפשר דהכונה היא לחזוק ושלמות הגברא על ידי נשואין וחבור איש ואשה להיות בשר אחד. וצ"ע על הא דנזיקין נקרא "ישועות". אלא הנראה על פי מה שבאר רבינו דכל ד' סדרים אלו הן בספר שמות, דהיא ספר הגאולה. ומתחיל באדם יחידי בטבע, שמכיר בוראו וקובע עתים להזכרתו. ואז מתחבר עם אשתו לשלמות עצמו ולבנות בית, ואז ממשיך לבנות עיר ומעיר למדינה. ועי' בהל' תשובה (פרק ט) דכל שכר מצוות בעולם הזה היא כדי להביא ימות המשיח. ובהנהגות ישרות על פי המצוות במילי דגשמיות יביא הגאולה לעולם.

וממשיך רבינו בפירוש המשנה "אח"כ עבר מן ואלה שמות לספר ויקרא כסדר התורה, וקבע אחרי סדר נזיקין סדר קדשים, ואחריו סדר טהרות, לפי שכך הוא סדר הכתוב הקדים דיני קרבנות לפני דיני טומאות וטהרות, לפי שלא התחיל בטהרות אלא מן

^א עי' בסוף הל' תשובה "ועל פי הדעה, על פי האהבה".

ויהי ביום השמיני." ועל פי המקרא דישעיה מוכן למה אחרון הקרא, דהן נקראים "חכמה ודעת".

ומפני זה התאוו כל ישראל נביאייהם וחכמיהם ימות המלך המשיח, כדי שינוחו ממלכות הרשעה שאינה מנחת להן לישראל לעסוק בתורה ובמצוות כהוגן, וימצאו להן מרגוע וירכו בחכמה, כדי שיזכו לחיי העולם הבא. לפי שבאותן הימים תרבה הדעה והחכמה והאמת--שנאמר "כי מלאה הארץ, דעה את ה'". (פרק ט הל' תשובה)

הרי מבואר דהתכלית, והיא הבאה בסוף היא "דעת". ואלו דברי רבינו בהקדמתו לסדר טהרות:

ואני רוצה להעריך כאן על מה שאפשר לשגות בו, והוא, ראוי לך אם אתה ממי שגבר חשקו לדעת הטומאות והטהרות והבנת כל מה שנכלל בסדר זה, שתדע על פה תחלה כל ההקדמות שהקדמתי במבוא זה עם לשון הפרק הראשון הזה של כלים וגם פירושינו בו עד שתדעהו על פה היטב מאד, עד שיהא כל זה שגור בפיו בלי שתצטרך לאמץ מחשבתך כדי לזכרו. ולא יספיק לך כלל לכך לקרא אותו ולעבור עליו, ואפילו תקראהו אלף פעמים בלי שתדעהו על פה לא יספיק לך זה, אלא יהיה שגור על לשונך כמו קרית שמע ואולי יושג לך עם זכרון טוב והבנה וכשרון הבנת מה שנכלל בסדר זה, מפני שהם דברים קשים מאד כשלעצמם רבות הספקות ועמוקי העיון. ואם היו גדולי חכמי משנה עליהם השלום רואים בהם דברים חמורים כל שכן אנחנו, הלא תראה ר' אלעזר בן עזריה אומר לכמו ר' עקיבה - על כולם השלום - עקיבה מה לך אצל הגדה כלך מדברותיך אצל נגעים ואהלות, זהו לשון בראשית דר' הושעיה. וכן מצאנו ראשוני חכמי תלמוד היו מופלאים בעיניהם מקצת פרקים מהם.... והתבונן באמרם עתידה תורה שתשתכח מישראל על שכחת דיני הטומאה והטהרה. וכן כאשר צוה ה' יתעלה את הנביא לשאול על כך אמר לו שאל נא את הכהנים תורה, הרי תורה בסתם הוא הדיון בטומאה וטהרה וידיעת משפטיהן. וכך אמרו עוד בטומאות ובטהרות הן הן גופי תורה, ומדוע לא? **והן הסולם לרוח הקדש כמו שאמרו טהרה מביאה לידי קדושה וכו'.** והבאתי לך כל הדברים הללו כדי שלא יעלה על דעתך שהדבור בענינים אלה כמו הדבור בסוכה או לולב או בשבועת השומרין ושבועת הדיינין ותביט עליו בעיון ראשון ותדמה שכבר השגת משהו.... לפי שכל הלכה שמדובר בה בטומאה וטהרה ובראשון ושני ודומיהן קשים אפילו על הרבנים הגדולים וכל שכן על התלמידים. (פירוש המשנה, הקדמה לסדר טהרות)

הרי קדשים וטהרות הן החכמה והדעת היותר עמוק – החכמה והדעת האמיתית. בזרעים ומועד דנים על הכרת הבורא על ידי הבנת הטבע, ובדיני נשים ונזיקין לומדים איך

מתנהג "צלם אלקים" אחד עם "צלם אלקים" אחר. והוא למוד מדות הקב"ה, של חסד וצדקה ומשפט. אבל בקדש'ים האיש מיחד עצמו לקבוע מחשבתו על הבורא עולם עצמו. וכבר הקשו דהברייטא אומרת דטהרה מביא לידי קדושה והרי קדושה היא התכלית? ונראה דלפי זה באר רבינו דטהרה היא היא "הסולם לרוח הקודש", והיינו ה"קדושה" של הברייטא. סדר קדשים דנה בדרך שמתקרבים לקב"ה. אבל טהרה היא שמירה על קדושה – ודנה באיך להרחיק תמיד מהדברים הסותרים קדושה. בסדר קדשים דנים בעיקר על המעשה, ובטהרות דנים בעיקר על שמירה והיא עקרו בלב – והרי פֿקע טהרה על ידי היסח הדעת. ועל ידי כונה בטהרה עולה אדם לרוח הקודש.¹

למוד משנה

ועל פי דברינו יש לחזור ולהקשות למה רבינו לא הלך בדרך הזה במשנה תורה. והרי באר רעיון זה עצמו במשנה תורה במה שהבאנו לעיל מפרק ט' דהל' תשובה, דתחלה בעינן לשלמות בגשמיות, ולבסוף יבא לשלמות ברוחניות וידיעת ה'. למה כאן הביא הל' זרעים באמצע החבור ולא בתחלתו. ולמה הביא קדשים וטהרות בצדו וכל סדר נזיקין לאחרי? והנראה דשנה רבינו לפי דאף ששני הספרים נכתבו ללמוד כל התורה כולה, אין תכליתם שזה.

רבנו הקדוש חיבר המשנה. ומימות משה ועד רבנו הקדוש, לא חיברו חיבור שמלמדין אותו ברבים בתורה שבעל פה; אלא בכל דור ודור, ראש בית דין או נביא שיהיה באותו הדור, כותב לעצמו זיכרון בשמועות ששמע מרבתי, והוא מלמד על פה ברבים. וכן כל אחד ואחד כותב לעצמו כפי כוחו, מביאור התורה ומהלכותיה כמו ששמע, ומדברים שנתחדשו בכל דור ודור, בדינים שלא למדום מפי השמועה אלא במידה משלוש עשרה מידות והסכימו עליהן בית דין הגדול. וכן היה הדבר תמיד, עד רבנו הקדוש. והוא קיבץ כל השמועות וכל הדינין וכל הביאורין והפירושיין ששמעו ממש רבנו, ושלמדו בית דין של כל דור ודור, בכל התורה כולה; וחיבר מהכול ספר המשנה. ושינו ברבים, ונגלה לכל ישראל; וכתבוהו כולם, וריבצו בכל מקום, כדי שלא תשתכח תורה שבעל פה מישראל. ולמה עשה רבנו הקדוש כך, ולא הניח הדבר כמות שהיה--לפי שראה שהתלמידים מתמעטים והולכים, והצרות מתחדשות ובאות, וממלכת הרשעה פושטת בעולם ומתגברת, וישראל מתגלגלים והולכים לקצוות: חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם, כדי שילמדוהו במהרה ולא יישכח; וישב כל ימיו הוא ובית דינו, ולימד המשנה ברבים. (הקדמה למשנה תורה)

^ד עי' סוף המורה נבוכים (ג:נג) ונבאר זה להלן.

^ה תפלה היא עבודה שבלב והיא עבודה מעולה מעבודת הקרבנות שהיא עבודה על ידי מעשה.

^ו ועי' בסוף הל' מקוואות דבעינן כונה לטהרה בטבילה, ועי' עוד סוף הל' טו"א.

ועי' גם בהקדמה לפיה"מ דבאר רבינו דרכי הביא ובאר כל המצוות במשנתו. אבל באמת קשה זהרבה מצוות לא נמצאו כלל במשנה – אפילו תפילין. אלא הנראה כונתו על פי מה שביאר דכתבה רבי כדי ללמד בו ברבים דהיינו שרבי סדר במשנה עקרים שילמדו וידרשו בו, ועיקר חדושו היה בפרוט העקרים שיש לעיין בהם ובנתינת סדר ללמודם. המשנה גופה אינו כוללת כל חכמת התורה, ולכן האריכו הרבה לפרש עניניו. ואף התוספתא היא הרבה יותר מבוארת מהמשנה. אלא כל תכליתו של המשנה היה ליתן יסודות לדרוש ולהעמיק בלמודם.

המשנה נכתבה רק לתלמידים להעמיק בה, ולכן סדורו היא הנאות ללמוד כן. ולכן סדרי "חכמת ודעת" הן באחרונה ולא שייך להעמיק בלמודם עד שילמדו החכמות המכשירות. תחלה אדם מעמיק בהבנת הטבע והיא נחשב לחכמים החכמה הקלה ביותר. ואחר כך מעמיק בחכמות הנצרכים בין איש לאיש והיינו בדיני חסד, צדקה, משפט ויושר פסיכולוגי שצריכין בו להבין דעת בני אדם. ורק אחר כך יש להעמיק בקדשים וטהרות שהן חכמות מופלגות ממצאות העולם. ועי' בזה דהשלים רבי את סדר קדשים בקנים הדנה במתטימטקה. והבנה אמיתית של טהרות היא שייך למופשט ביותר. וכעין זה כתב רבינו בהל' יסדה"ת (סוף פרק ד) דיש להקדים היות אביי ורבא למעשה מרכבה.

למוד משנה תורה

אבל במשנה תורה כתב רבינו רק המסקנות של חז"ל, ונכתב לכל יחיד ויחיד ללמוד לעצמו. למרות דבלמוד המשנה הכל ניתן למחלוקת ויש לתלמידים לשאול ולחקור ואף לחלוק על המשנה, דרך למוד משנה תורה צריך להיות רק על פי קבלה – אף שמעמיקים בו כדי להבין טעמה של כל הלכה מ"מ אין זה דרך הלמוד של העמקה עד אין שיעור ששייך בו אף לפלוג על המשנה.

והייב לשלש את זמן למידתו: שליש בתורה שבכתב; ושליש בתורה שבעל פה; ושליש יבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו, ויוציא דבר מדבר, וידמה דבר לדבר, וידין במידות שהתורה נדרשת בהן עד שידע היאך הוא עיקר המידות והיאך יוציא האסור והמותר וכיוצא בהן מדברים שלמד מפי השמועה--ועניין זה, הוא הנקרא **תלמוד**. כיצד: היה בעל אומנות--יהיה עוסק במלאכה שלוש שעות ביום, ובתורה תשע: אותן התשע--קורא בשלוש מהן, בתורה שבכתב; ובשלוש, בתורה שבעל פה; ובשלוש, מתבונן בדעתו להבין דבר מדבר. ודברי קבלה, ככלל תורה שבכתב הן;

^ז ועי' פיה"מ מנחות ד:א, דרבינו מבאר למה השמיטו.
^ח עי' חקירה, 8 "Tradition! Tradition?".

ופירושון, בכלל תורה שבעל פה; והעניינות הנקראין פרדס, בכלל התלמוד. (הל' ת"ת א:יא-יב)

המשנה נכתב כדי ללמדו בעיון והלמוד הזה הוא "תלמוד" והיא דרך הלמוד של ש"ס בבלי וירושלמי. אבל דרך הלמוד שבעיקרו נכתב משנה תורה הוא למוד של "תורה שבעל פה".^ט

וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורין, בעניין האסור והמותר והטמא והטהור עם שאר דיני תורה: כולן בלשון ברורה ודרך קצרה, עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכול--בלא קושיה ולא פירוק, ולא זה אומר בכה וזה אומר בכה, אלא דברים ברורים קרובים נכונים, על פי המשפט אשר יתבאר מכל אלו החיבורין והפירושין הנמצאים מימות רבנו הקדוש ועד עכשיו. עד שיהיו כל הדינין גלויין לקטן ולגדול בדין כל מצוה ומצוה, ובדין כל הדברים שתיקנו חכמים ונביאים: כללו של דבר, כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל; אלא יהיה חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה, עם התקנות והמנהגות והגזירות שנעשו מימות משה רבנו ועד חיבור התלמוד, וכמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריהן, שחיברו אחר התלמוד. לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה-- לפי שאדם קורא תורה שבכתב תחילה, ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם. (הקדמה למשנה תורה)

ועי' עוד בפירוש רבינו ל"תלמוד תורה כנגד כולם" (פאה א:א) "וכשתחקור זאת תמצא תלמוד תורה שקול כנגד כולם, כי בתלמוד תורה ידע האדם את כל זה כמו שבארנו בהקדמה שתלמוד מביא לידי מעשה" (פיה"מ שם) ושם בההקדמה פירש "התלמוד קודם למעשה כי בתלמוד יבוא לידי מעשה, וזהו אמרם ע"ה שהתלמוד מביא לידי מעשה". ונראה דפירוש "כנגד" הוא כמו בקרא "עזר כנגדו" דהיינו הדבר שמשלים (כמפלימנ"ט בלע"ז). ועל פי זה מבואר דרך סדר למוד של משנה תורה. דלומד אדם תורה כדי לקיים כל מצותיו בשלמות. ואי אפשר לקיים מצוות כראוי בלי הבנת המצוות – ולפי הבנתו מתעלה קיומם. ולכן סדר של משנה תורה, היא על פי דרך גידול האדם. בתחלה נקבע העקרים דיש לחנך בהם כל קטן (כמו שבאר במוה"נ (א:לה)) ובסוף נקבע דיני משיח, דתכלית של כל אדם היא להביא את הגאולה, ובאמת הוא עצמו צריך להיות משיח – גואלן של ישראל, ולכל הפחות גואל של עצמו.

לא נתאוו הנביאים והחכמים ימות המשיח--לא כדי שישלטו על כל העולם, ולא כדי שירדו בגויים, ולא כדי שינשאו אותם העמים, ולא כדי לאכול ולשתות ולשמוח: אלא כדי שיהיו פנויין בתורה וחכמתה, ולא יהיה להם נוגש ומבטל, כדי שיזכו לחיי העולם הבא, כמו שביארנו בהלכות תשובה. ובאותו הזמן, לא יהיה שם לא רעב ולא

^ט רבינו פירש "משנה" של גמ' קדושין ל. לתורה שבעל פה – ו"וגמרא" לעיון של תלמוד. וכן אמרו חכמים דמלמדים לקטן תורה צוה לנו משה.

מלחמה ולא קנאה ותחרות--שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין כעפר. ולא יהיה עסק כל העולם, אלא לדעת את ה' בלבד. ולפיכך יהיו חכמים גדולים, ויודעים דברים הסתומים העמוקים; וישיגו דעת בוראם כפי כוח האדם, שנאמר "כי מלאה הארץ, דעה את ה', כמים, לים מכסים" (ישעיהו יא, ט). (סוף משנה תורה, הל' מלכים יב-ד-ה)

ובחכמה זו של ידיעת השם שבאר רבינו בהל' ת"ת שנכללת ב"תלמוד" היא עסק העולם אחר ביאת המשיח, ולכן יש דמיון חזק בין סדר המשנה וסדרו של רבינו. מ"מ למוד של קדשים וטהרות בדרך שטחיות נצרכת לכל אדם לפני זה בדרך גידולו.

סדר משנה תורה

ונבאר כל פרטי סדרו של רבינו על פי סברא ועל פי המקראות שהוא מביא בריש כל ספר, ועל פי הדרשות ומקראות שהיא מביא בסופם. ועל ידי אלו מחבר רבינו את משנה תורה לגוף אחד.

המדע

"משוך חסדך, ליודעיך; וצדקתך, לישרי לב" (תהילים לו, יא). הפסוק שהקדים רבינו לספר המדע הוא באמת הקדמה לכל משנה תורה. ומלים "חסד" ו"צדקה" הם המלים, מצורף עם "משפט", שבבאורם הוא מסיים את המורה הנבוכים. ואלו הן המדות הנצרכים ל"יודעיך" ו"לישרי לב". התכלית של האדם (כמבואר בסוף המורה ג:נד), היא ידיעת השם ו"הליכה בדרכי השם." ובספר המדע נקבעים הלכות היסודיות שנתחייבו בהם בני ישראל - ידיעת השם, ייחוד השם, אהבת השם (בהלכות יסדה"ת), ווהלכת בדרכיו (בהלכות דעות). וכמו שכתבנו לעיל, חייב האב ללמד בנו עקרים אלו בקטנותו והוא חוזר עליהם ומעמיק בהבנתם כל ימי חייו. בספר הזה קבע הל' תלמוד תורה שהוא הדרך הנוכח לבא לידיעת השם. ומצוה זו "משיתחיל (הבן) לדבר." (הל' ת"ת א:ו)

אהבה

"דבר ידוע וברור שאין אהבת הקדוש ברוך הוא נקשרת בליבו של אדם, עד שישגה בה תמיד כראוי ויעזוב כל שבעולם חוץ ממנה כמו שציווה ואמר "בכל לבבך ובכל נפשך" (דברים ו, ה; דברים י, יב; דברים ל, ו): אלא בדעה שיידעהו. ועל פי הדעה--

^א באמת שני דברים אלו אחת הן לפי רבינו. ועל' בהקדמה לפיה"מ.
^ב מוד של מעשה מרכבה ושל מעשה בראשית נכלל במצות תלמוד תורה (ת"ת א:יב) ואף הבנת שאר מצוות מקרב אדם לידיעת השם.

על פי האהבה--אם מעט מעט, ואם הרבה הרבה. לפיכך צריך האדם לייחד עצמו להבין ולהשכיל בחכמות ותבונות המודיעין לו את קונו כפי כוח שיש באדם להבין ולהשיג, כמו שביארנו בהלכות יסודי התורה. " (סוף הלכות תשובה י:ו)

בהלכה זו רבינו מסיים ספר המדע ומחברו לספר אהבה הבא אחריו. וכתב רבינו בהקדמה.

ספר שני - אכלול בו המצוות שהן תדירות שנצטוונו בהם כדי לאהוב את המקום ולזכרו תמיד כגון קרית שמע ותפילה ותפילין וברכות. ומילה בכללן לפי שהיא אות בבשרינו להזכיר תמיד בשעה שאין שם לא תפילין ולא ציצית וכיוצא בהן. וקראתי שם ספר זה אהבה. (הקדמה למשנה תורה)

מצוות אלו חייב בהן הבן כשהגיע לכלל גדלות. והרי מילה שייך לו אפילו מילדותו. ומצוות אלו בעקדם הם פועלים על פנימיות האדם – תפלה היא עבודה שבלב. ועל ידי מצוות אלו והבנתם נתקשר האדם לבורא עולם מימי נערותו.

זמנים

בסוף ספר אהבה סדר רבינו התפלות וההפטרות שלפני ראש השנה. "בשביעית--"שוש אשיש . . .". " (ישעיהו סא,י). " ומיד אחריו הוא מתחיל ספר זמנים עם הפסוק "נחלתי עדותיך לעולם כי ששון לבי המה." (תהלים קיט:קיא) ספר המדע היא ספר של דעות וקיומים שבלב. וספר אהבה היא ספר של מעשים תדירים. ומאלו המעשים נקבע האהבה בלב, ומזה האהבה בא שמחה גדולה. ספר המדע פועל על השכל, וספר אהבה פועל על הרגשות שבלב ועל ידם בא האדם לשמחה ועונג. והמועדים הם עת ליתן עדות על האי שמחה בזכרון הבריאה וגאולת ישראל. וסדר זה נקרא "זמנים" ולא "מועד" שאין בהם דיני המקדש דבעלייה למקדש יש'התערבות של האדם עם שאר בני התרבות. אבל דינים אלו מיוחדים ליחיד. שהרי גדר של שבת היא של "אל ייצא איש ממקומו". (שמות טז:כח) ומפני אסור זה גזרו אף בשבת שחל ביו"ט מניעה ממצוות של לולב ותקיעת שופר. הגדר של שמחה זו היא בעקרו שמחת היחיד.

^א מלת מועד מבוסס על מלת ועד דהיינו התקבצות.

^ב אבל לפעמים כמו בשמחת בית השואבה כלל אותו רבינו כאן שהוא גדר של ששון של סדר זמנים.

^ג ואף דכתב רבינו דינים של שמחת יו"ט כאן, המצוה של שמחה במקדש הניח עד הל' חגיגה בסדר קרבנות.

נשים

ורבינו מסיים ספר זמנים בהלכה זו:

היה לפניו נר ביתו ונר חנוכה, או נר ביתו וקידוש היום--נר ביתו קודם, משום שלום ביתו: שהרי השם נמחק, לעשות שלום בין איש לאשתו. גדול השלום, שכל התורה ניתנה לעשות שלום בעולם, שנאמר "דרכיה, דרכי נועם; וכל נתיבותיה, שלום" (משלי ג, יז). (הלכות חנוכה ד:יד)

והאם שלום היא התכלית, ולא ידיעת ה'?" אלא כונת רבינו דעד כאן כל המצוות שייכים לפנימיות האדם היחיד, לעבודה שבלב. ולזכרון השגחת השם על האדם. אבל לא נשלם שלמות האיש שברא אלקים עד שהוא נעשה "בשר אחד" עם האשה. ו"בשר אחד" כולל המצוה של פרו ורבו, למלאות את הארץ ולכבשה. וכל תרי"א מצוות - גמטריא "תורה", דהיינו המצוות חוץ מאנכי ולא יהיה, נתנו להדריך האדם כדי שיוכל להשלים הבריאה. לפני שיוכל לבא לידי שלמות הנפש שגדרו בשלש ספרים הראשונים, צריך לבא לידי שלמות הגוף – ולכן יש להקדים נר ביתו המביא לידי שלום בית. לאחר שנתחזק אדם בילדותו במצוות של מדע, אהבה, וזמנים הוא מוכן לבנות בית נאמן בישראל. ובגדלותו ולאחר שהתחיל לבנות בית בישראל, בנהוגו יש לו להקדים צרכי הגוף ושלמות הגוף לפני שלמות הנפש – דרך על ידי שלמות הגוף יוכל לבא לידי שלמות הנפש.¹

רבינו מבאר ההשקפה של הלכות סדר נשים במקרא שהוא מביא בתחלתה. "תורת חכם, מקור חיים--לסור, ממוקשי מוות" (משלי יג, יד). רק אלו קנה חכמה קודם נשואין יכול למלט מתאוות הגשמיות. כשאדם עוזב ימי למודו שהיה עומד בהם לפני ה', ועוסק במילי דעלמא הדין, הוא נמצא בסכנה. כל ספר משלי נכתב בדרך משל, שהאשה היא תאוה וסלוק הרוחניות. אבל מרשת האשה נמלטים בחכמה. הלכות אישות מתחיל בקדושין:

קודם מתן תורה, היה אדם פוגע אישה בשוק--אם רצה הוא והיא לישא אותה-- מכניסה לביתו ובועלה בינו לבין עצמו, ותהיה לו לאישה. כיון שניתנה תורה, נצטוו ישראל שאם ירצה האיש לישא אישה--יקנה אותה תחילה בפני עדים, ואחר כך תהיה לו לאישה: שנאמר "כי ייקח איש, אישה; ובא אליה" (דברים כב, יג) וליקוחין אלו, מצות עשה של תורה הם. ובאחד משלושה דברים האישה נקנית--בכסף, או בשטר, או בביאה; ושלושתן, מן התורה. וליקוחין אלו, הן הנקראין קידושין או אירוסין, בכל מקום; ואישה שנקנית באחד משלושה דברים אלו, היא הנקראת

¹ על פי המדרש.

² והיא נר ביתו היינו הנר של כל לילה ולא דוקא לשבת – והיא סימן לפרנסה ושלום בית
³ עי' מו"נ ג:כז ופרק ט מהל' תשובה.

מקודשת או מאורסת. וכיון שנקנית האישה ונעשית מקודשת--אף על פי שלא נבעלה ולא נכנסה לבית בעלה, הרי היא אשת איש; והבא עליה חוץ מבעלה, חייב מיתת בית דין, ואם רצה לגרש, צריכה גט. דקודם מתן תורה, היה אדם פוגע אישה בשוק--אם רצה הוא והיא--נותן לה שכרה, ובוועל אותה על אם הדרך והולך לו; וזו היא הנקראת קדשה. משניתנה התורה, נאסרה הקדשה--שנאמר "לא תהיה קדשה, מבנות ישראל" (דברים כג, יח); לפיכך כל הבועל אישה לשם זנות, בלא קידושין--לוקה מן התורה, מפני שבעל קדשה. (הלכות אישות א:א-ב)

לפני מתן תורה היה נשואין אבל לא קדושין – דהיינו דלא היה הכנה וקדושה בגדר אישות, ולא היה אסור זנות. התורה שנתה היחס בין איש לאשה וכל פרטי הדינים הישירים וכל הגדרים הם להביא שלום בין איש לאשה – אבל מצורף עם הידיעה ששלום בית אינה התכלית הסופית אבל רק הדרגה הראשונה לתכלית האחרון שהוא שלמות הנפש וקדושה.

וכך הוא מסיים את הספר:

מצות חכמים על בני ישראל לקנות לנשיהן, שנאמר "וקינא את אשתו" (במדבר ה, יד; במדבר ה, ל), וכל המקנא לאשתו, נכנסה בו רוח טהרה. ולא יקנא לה לא מתוך שחוק, ולא מתוך שיחה, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך מריבה, ולא להטיל עליה אימה; ואם עבר וקינא לה בפני עדים מתוך אחד מכל הדברים האלו, הרי זה קינאי. אין ראוי לקפוץ ולקנות בפני עדים תחילה, אלא בינו לבניה בנחת ובדרך טהרה והזהרה, כדי להדריכה בדרך ישרה, ולהסיר המכשול. וכל שאינו מקפיד על אשתו ובניו ובני ביתו, ומזהירן, ופוקד דרכיהן תמיד, עד שיידע שהן שלמין מכל חטא ועוון--הרי זה חוטא, שנאמר "וידעת, כי שלום אוהלך; ופקדת נווך, ולא תחטא" (איוב ה, כד) (הלכות סוטה ד:יט).

האחריות היא על הבעל להדריך ביתו כראוי – ולהביא שלום וטהרה לביתו.

קדושה

לאחר שסיים ספר נשים עם אזהרה לשמור ביתו שלא יבא לידי חטא של עריות, מתחיל ספר קדושה בהאי פסוק "פעמי, הכן באמרתך; ואל תשלט בי, כל אוון" (תהילים קיט, קלג). והיא דנה בתחלה באסורי ביאה ואחריו במאכלות אסורות. וזה הספר הוא השלמה לספר נשים. וכך באר בההקדמה. "ספר חמישי אכלול בו מצוות של ביאות אסורות ומצוות של מאכלות אסורות. לפי שבשני עניינים האלו קדשנו המקום והבדילנו

^ט החושב שמקום האשה בנשואין היא דרגה נמוכה טועים טעות גדולה. זכויות האשה הם רבים וחזקים.

מן האומות, בעריות ובמאכלות אסורות. ובשניהם נאמר ואבדיל אתכם מן העמים, אשר הבדלתי אתכם מן העמים". הלשון "פעמי" דקרא מדגיש שבני ישראל הם הולכים על דרך עם תכלית סופית ולכן בעינן לדברי אלקים חיים להנהגתם. וכך הוא מסיים הסדר:

וכשמכסה, לא יכסה ברגלו, אלא בידו, או בסכין או בכלי--כדי שלא ינהוג מנהג ביזיון במצוות, ויהיו בזויות עליו: שאין הכבוד לעצמן של מצוות--אלא למי שציווה בהן ברוך הוא, והצילנו מלמשש בחושך, וערך אותם נר ליישר המעשים, ואור להורות נתיבות היושר; וכן הוא אומר "נר לרגלי, דברך; ואור, לנתיבתי" (תהילים קיט,קה). (הלכות שחיטה יד:טז)

והאי קרא האחרון, כמו הראשון (ושניהם מתהלים קיט) מבאר דבני ישראל הולכים על דרך על ידי האור של מצוות. והוסיף רעיון דיש לכבד המצוות דבזה הוא מכבד ה'. ונראה דזה הקדמה לספר הפלאה שהוא נשבע ומנדר לה' בנוכח.

הפלאה

דיני הפלאה הם המשכה של ספר קדושה. וכבר באר רבינו בהל' דעות דכל מי שנכשל בדבר צריך להרחיק לצד האחר. והפלאה היא הפרשה יתרה למי שצריך לתקן מדות (דעות) מקולקלות.

מי שנדר נדרים כדי לכונן דעותיו, ולתקן מעשיו--הרי זה נאה ומשובח. כיצד: כגון מי שהיה זולל, ואסר הבשר עליו שנה או שתיים, או מי שהיה שוגג ביין, ואסר היין על עצמו זמן מרובה, או שאסר השכרות לעולם; וכן מי שהיה רודף שלמונים ונבהל להון, ואסר על עצמו המתנות, או הנית אנשי מדינה זו; וכן מי שהיה מתגאה ביופיו, ונדר בנזיר; וכיוצא בנדרים אלו: כולן, דרך עבודה לה' הם; ובנדרים אלו וכיוצא בהן, אמרו חכמים--סייג לפרישות, נדרים. (סוף הל' נדרים)

ורבינו מסיים ספר הפלאה עם סדר ערכין, דבו אדם מקדיש ערכו – דהיינו כעין כל גופו. בזה אדם מזכיר את עצמו דכל תכלית האדם הוא רוחני. מ"מ במעשיו אין להרחיק יותר מדאי ואף דנדר הוא סיג המרסן את התאוה מכל מקום אין להרחיק את הגשמיות של עולם הזה. ולכן מסיים רבינו את הספר.

לעולם לא יקדיש אדם ולא יעריך ולא יחרים, כל נכסיו; והעושה זה, עבר על דעת הכתוב--שהרי הוא אומר "מכל אשר לו" (ויקרא כז,כח), לא כל אשר לו, כמו שביארו חכמים. ואין זו חסידות, אלא שטות--שהרי זה מאבד כל ממונו, ויצטרך לבריות; ואין מרחמין עליו. ובזה וכיוצא בו אמרו חכמים, חסיד שוטה מכלל מכלי עולם אלא כל המפור ממונו במצוות, אל יפזר יותר מחומש; ויהיה כמו שציוו

נביאים "מכלכל דבריו, כמשפט" (ראה תהילים קיב,ה)--בין בדברי עולם בין בדברי תורה. אפילו בקרבנות שאדם חייב בהן--הרי חסה תורה על הממון ואמרה, שיביא כפי מיסת ידו; קל וחומר לדברים שלא נתחייב בהן, אלא מחמת נדרו--שלא ינדור אלא כראוי לו. שנאמר "איש, כמתנת ידו, כברכת ה' אלוהיך, אשר נתן לך" (דברים טז,ז). (סוף הלכות ערכין)

ועל פי דברים אלו אנו נכנסים לדבר על התעסקות בעולם הגשמי – להכין צרכי האדם ולהוציאם מן הארץ.

זרעים

יש קשר בין הל' ערכין לסדר זרעים בהא שבשניהם עיקר ההלכות הן במתנות. אבל צ"ע דרבינו התחיל בהלכות כלאים, דוקא ההלכה שאין בה מתנות? והנראה על פי מה דהקדים לסדר הפסוק, תהי ידך, לעזרני: כי פיקודיך, בחרתי (תהילים קיט,קעג), של בקשת הזורע. דבאר רבינו במו"נ (ג:לז) דאסורי כלאים מבוססים על ע"ז, דעובדי ע"ז עשו מעשים אלו לסגולה כדי לחזק כח ההולדה ולכן עשאו אף בבהמה ובמלבוש – והביא רבינו כל אלו ההלכות כאן בסדר זרעים. הזורע הישראלי עושה הכל בדרך הטבע ועל פי דיני התורה ("פיקודיך") וסומך על "כברכת ה' אלוהיך, אשר נתן לך" (דברים טז:ז). ולכן בסדרים שאחריו מדגישים נתינת מתנות לכהנים ליום ועניים. ומיד אחר כלאים בא הל' מתנות עניים שהיא העיקר בזה הרעיון של שמירת פקודי ה', שהרי אמרה התורה ליתן צדקה בשביל "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (דברים טו:יא). ומי יימר דהעשיר היום לא יעני למחר. והכל נהנים במלכות של חסד – ופקודי ה' פועלים בדרך הטבע. על ידי נתינה לכהנים ולויים העוסקים במקדש ומלמדים תורה יש חזוק לכל העם, בתכליתם הסופית. ובהל' מע"ש ונטע רבעי יש תועליות דכל אחד יבא לעסוק בקדושה, והמקדש תהא מרכז לכלל ישראל – ויבא שם היחיד עם כל ישראל. ומהאי רעיון הולכים להל' שמטה ויובל דהיא מנוחה כשבת, אבל בשבת היא ליחיד ומעתה דנים על עסק היחיד כחלק מן הצבור. והוא עת להזכיר דכל הגשמיות הוא לתכלית רוחני.

ובהלכה האחרונה הוא מבאר זה כל צרכו:

ולא שבט לוי בלבד, אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להיבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו לדעה את ה', והלך ישר כמו שעשהו האלוהים, ופרק מעל צווארו עול החשבונות הרבים אשר ביקשו בני האדם--הרי זה נתקדש קודש קודשים, ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים; ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו, כמו שזיכה לכהנים וללויים. הרי דויד אומר "ה', מנת חלקי וכוסי--אתה, תומיך גורלי" (תהילים טז,ה).

² דהיינו דאין האסור דאורייתא אלא בשלשה במעשה אחד.

ואין לטעות דרבינו כאן התיר לת"ח ליקח מאחרים, מה שאסר בכמה מקומות. אלא היא כמו שבאר הרדב"ז (שם) דישען על מדת ההסתפקות. ורבינו כאן מרמז לקרא של "אשר עשה האלקים האדם ישר והמה בקשו חשבנות רבים" (קהלת ז:כט), ובמו"נ (ג:יב) דרש באריכות מהאי קרא על היסוד של הסתפקות שה' נתן כל צרכי העולם בטבע ומה שהוא באמת צריך לו יוכל למצא ביגיעה קלה. ולכן בהל' ת"ת (א:יב) באר דדרך הרגיל הוא לעבוד שלשה שעות וללמוד תשעה. וזה הוא היסוד של סדר זרעים דחייב אדם לזרוע אבל על ידי פקודי ה' ימצא צרכיו.

עבודה

ולאחר שבאר במלים האחרונות של ספר זרעים שאין צרכי הגוף מחייבים האדם לירד במדרגה ברוחניות, ואינו מרחיקים האדם מהתכלית של עבודת השם נמשכים מיד להלכות עבודת השם ממש. ושאינו עבודה זו מעבודת התפלה בסדר אהבה, ובפרט במו"נ (ג:לב) מבאר רבינו דעבודה שבלב היא עבודה העליונה ורבינו מבאר עוד שכאן הוא דן במצוות "שהן בבנין מקדש וקרבת צבור התמידין". ועי' עוד דהקרא שהקדים "שאלו, שלום ירושלים; ישליו, אוהביך" (תהילים קכב,ו) מדגיש ירושלים וגדר של עבודת כל ישראל יחד. וזה לפי דעתו בחלק השני של משנה תורה – שמתחיל עם ספר עבודה, דנים באדם בתוך הצבור. וההלכה הראשונה היא "מצות עשה לעשות בית לה', מוכן להיות מקריבים בו הקרבנות, וחוגגין אליו שלוש פעמים בשנה" (הל' בית הבחירה א:א) – אין תכלית עבודה המקדש רק הקרבנות אלא ליחד העם סביב תכליתם הסופית דהיא עבודת ה'.

מ"מ למה המשיך מרעיון של זרעים שדן בהתעסקות האדם בצרכי הגוף? האם אינו נכון שמיד לאחר שדנים בהכנת צרכי הגוף, לדון בסדר נזיקין והלכות של בנין מדינה? בנין בית המקדש הוא התכלית הסופית, ובאמת חוזר רבינו לה בהל' מלכים בסוף משנה תורה – למה הביאו כאן? אלא רבינו מתרץ הקושיא העקרתית זה בהלכה האחרונה של ספר עבודה ונותן לנו המפתח להבנת סדרו.

ראוי לאדם להתבונן במשפטי התורה הקדושה, ולידע סוף עניינם כפי כוחו. ודבר שלא ימצא לו טעם, ולא ידע לו עילה--אל יהי קל בעיניו; ואל יהרוס לעלות אל ה', פן יפרוץ בו. ולא תהא מחשבתו בו, כמחשבתו בשאר דברי החול. בוא וראה, כמה החמירה תורה במעילה: ומה אם עצים ואבנים ועפר ואפר--כיון שנקרא שם אדון העולם עליהם בדברים בלבד, נתקדשו; וכל הנוהג בהן מנהג חול, מעל בה'--ואפילו היה שוגג, צריך כפרה. קל וחומר למצוות שחקק לנו הקדוש ברוך הוא--שלא יבעוט אדם בהן, מפני שלא ידע טעמן; ולא יחפה דברים אשר לא כן על ה', ולא יחשב בהן מחשבתו בדברי החול. הרי נאמר בתורה "ושמרתם את כל חוקותי ואת כל משפטיי, ועשיתם אותם" (ויקרא יט,לז; ויקרא כ,כב)--ואמרו חכמים ליתן שמירה ועשייה, לחוקים כמשפטים: והעשייה ידועה, והיא שיעשה החוקים; והשמירה,

שייזרה בהן ולא ידמה שהן פחותין מן המשפטים. והמשפטים, הן המצוות שטעמן גלוי, וטובת עשייתן בעולם הזה ידועה, כגון איסור גזל ושפיכות דמים וכיבוד אב ואם; והחוקים, הן המצוות שאין טעמן ידוע. אמרו חכמים, חוקים שחקקתי לך, ואין לך רשות להרהר בהן. ויצרו של אדם נוקפו בהן, ואומות העולם משיבין עליהן-- כגון איסור בשר חזיר, ובשר בחלב, ועגלה ערופה, ופרה אדומה, ושעיר המשתלח. וכמה היה דויד המלך מצטער מן המינים והגויים, שהיו משיבין על החוקים; וכל זמן שהיו רודפין אותו בתשובות השקר שעורכין לפי קוצר דעת האדם, היה מוסיף דבקה בתורה, שנאמר "טפלו עליי שקר, זדים; אני, בכל לב אצור פיקודיך" (תהילים קיט, ט), ונאמר שם בעניין "כל מצוותיך, אמונה; שקר רדפוני, עוזרני" (תהילים קיט, פ). **וכל הקרבנות כולן, מכלל החוקים הן. לפיכך אמרו חכמים שאף על עבודת הקרבנות, העולם עומד--שבעשיית החוקים והמשפטים, זוכין הישרים לחיי העולם הבא; והקדימה תורה ציווייה על החוקים, שנאמר "ושמרתם את חוקתי ואת משפטיי, אשר יעשה אותם האדם וחי בהם" (ויקרא יח, ה). (הל' מעילה ח:ח)**

הקושיא ששאלנו על סדר רבינו גם כן הקשו אומות העולם על דוד המלך. למה הקדים הוא ולמה הקדימה התורה חוקים למשפטים? בנין מלכות חזק אין צורך רק למשפטים – דברים של טעם בסברא פשוטה. אבל כמו שהתורה הקדימה החוקים כן עשה דוד וכן עשה רבינו במשנה תורה. אין קיום לעולם שאינו מקדים מעשה עבודה ה' לכל מעשיו. אין תועלת לעם שאינו סומך על דעת התורה ונותן סברתו קודם דעת התורה.

קרבנות

מפרש רבינו בהקדמה למשנה תורה דספר קרבנות היא "במצוות שהם בקרבנות היחיד". ויש לעיין בזה, דכבר התחיל רבינו במצוות של הצבור בבנין מדינה, כמו שבארנו, ולכן למה ייחד סדר הלכות דוקא לקרבנות היחיד? ועיין בזה בהתחיל הספר בהלכות קרבן פסח שהוא כעין קרבן צבור דאמרו חכמים דכיון דבא בכנופיא כקרבן צבור דמי. הקרבן הזה הוא הקרבן שבו נתיסד כל ישראל, וכל אחד ואחד הביא קרבנו אבל יחד עם כל ישראל ובו נתחבר העם לגוף אחד. אבל מ"מ לא היה סגי לכל אחד להביא קרבן אחד אלא כל אחד צריך להביא לעצמו. והנראה בטעם הדבר, דאף בשעת גאולת הצבור יש לכל יחיד לכוון על גאולת עצמו. וצ"ע על הקרא דהביא רבינו "תיכון תפילתי קטורת, לפניך; משאת כפיי, מנחת ערב" (תהילים קמא, ב) דעקרו קאי על תפלה. אלא לפי שתפלה היא עבודה שבלב, הכוונה להשוות עבודת הקרבנות (המנחה) של יחיד לעבודה שבלב.

^א אף דהלכה כן ויכולין לעשת כן אבל כיון דבעינן אכילת כזית לכל אחד, מה שלא מצינו בשום קרבן אחר, בעי כל חבורה ק"פ.

בסוף הספר מבאר רבינו:

אף על פי שכל חוקי התורה, גזירות הם כמו שביארנו בסוף מעילה, ראוי להתבונן בהן; וכל שאתה יכול ליתן לו טעם, תן לו טעם: הרי אמרו חכמים הראשונים, שהמלך שלמה הבין רוב הטעמים של כל חוקי התורה... וכל אלו הדברים--כדי לכוף יצרו, ולתקן דעותיו. ורוב דיני תורה אינן אלא עצות מרחוק מגדול העצה, לתקן הדעות וליישר כל המעשים; וכן הוא אומר "הלוא כתבתי לך, שלישים--במועצות ודעת. להודיעך--קושט, אמרי אמת; להשיב אמרים אמת, לשולחך" (משלי כב, כ- כא). (הל' תמורה ד:יג)

יש שני גדרים בסדר קדשים. בסוף ספר עבודה מפרש רבינו הרעיון של עבודה אצל קרבנות צבור שבהם אדם מבטל עצמו בין לצרכי צבור ובין לרצון הקב"ה. אבל הגדר השני היא המרומז בגמרא ד"חכמה" דקרא היא כנגד סדר קדשים. ודינים אלו מתקנים דעות האדם – ודעות של כל אדם שונות (הל' דעות א:א) וגדר של עבודת יחיד שמפורש בספר קרבנות הוא כדי ל"קרבנו" לקב"ה – וזה נעשית על ידי כוונת הלב שמביא לידי ידיעת השם.

טהרה

"לב טהור, ברא לי אלוקים; ורוח נכון, חדש בקרבי" (תהילים נא, יב). באר רבינו במו"נ (א:לט) דלב היא העקר של כל דבר ובאדם הוא השכל. וטהרה מטהרת דעת האדם וכמו שפירש הגמ' דסדר טהרות נרמז במלה "דעת". ורוח שחידש ה' באדם היא הצלם אלקים שהוא השכל. בסוף הלכות טומאת אוכלין כתב רבינו:

אף על פי שמותר לאכול אוכלין טמאים ולשתות משקין טמאים, חסידים הראשונים היו אוכלין חוליהן בטהרה ונזהרין מן הטומאות כולן כל ימיהן; והן הנקראין פרושים. ודבר זה קדושה יתרה היא, ודרך חסידות שיהיה אדם נבדל ופורש משאר העם, ולא ייגע בהן ולא יאכל וישתה עימהן: שהפרישות מביאה לידי טהרת הגוף ממעשים הרעים, וטהרת הגוף מביאה לידי קדושת הנפש מן הדעות הרעות, וקדושת הנפש גורמת להידמות בשכינה, שנאמר "והתקדשתם והייתם קדושים, כי קדוש אני" (ויקרא יא, מד). (טומאת אוכלין טז:יב)

להיות טהור בכל עת ולא להסיה דעת תלוי על דרגה של "שויתי ה' לנגדי תמיד" (תהילים טז:ח). ובארנו דלאחר עבודה דהיא עבודת הצבור הביא רבינו קרבנות של יחידים, דאף בבית המקדש בין הצבור צריך אדם ליחד עצמו עם הקב"ה. ורבינו משלים האי רעיון עם הלכות טהרה, ד"ו(ט)טהרת הגוף מביאה לידי קדושת הנפש מן הדעות הרעות, וקדושת הנפש גורמת להידמות בשכינה, שנאמר "והתקדשתם והייתם קדושים, כי קדוש אני". ועי' במו"נ (ג:נא) דרבינו מבאר דהאבות ומשה רבינו בעת עסקם עם בני אדם

ובבנינם של כלל ישראל מ"מ דעתם היה קבוע לפני כסא הכבוד. כל מעשיהם היו לצרכי הצבור ובדעתם היו פרושים ועומדים לפני המקום.
וסיים רבינו הספר בדברים אלו:

דבר ברור וגלוי שהטומאות והטהרות גזירת הכתוב הן, ואינן מדברים שדעתו של אדם מכרעת אותן, והרי הן מכלל החוקים; וכן הטבילה מן הטומאות, מכלל החוקים היא: שאין הטומאה טיט או צואה שתעבור במים, אלא גזירת הכתוב היא, והדבר תלוי בכוונת הלב; ולפיכך אמרו חכמים טבל ולא הוחזק, כאילו לא טבל. ואף על פי כן, רמז יש בדבר: כשם שהמכוון ליבו ליטהר--כיון שטבל--טהר, ואף על פי שלא נתחדש בגופו דבר; כך המכוון ליבו לטהר נפשו מטומאת הנפשות, שהן מחשבות האוון ודעות הרעות--כיון שהסכים בליבו לפרוש מאותן העצות, והביא נפשו במי הדעות--טהר. הרי הוא אומר "וזרקתי עליכם מים טהורים, וטהרתם: מכל טומאותיכם ומכל גילוליכם, אטהר אתכם" (יחזקאל לו, כה). (הל' מקוות יא:יב)

להגיע ללב הטהור (שרמז לה בפסוק הראשון) צריכין ללימוד של ספר הזה. לסלק "דעות הרעות" ולקנות דעות אמתיות בעינין טהרת הנפש. לפיכך לפני שהאדם מכניס עצמו למלאכת בנין המדינה צריך קודם לטהר עצמו במי הדעת. ורק אחר ספר טהרה באים לספר נזקים.

נזקים

באר רבינו בסוף ספר קרבנות (תמורה ד:יג, ע"ל לעיל) דראוי להקדים החקים להמשפטים וכן עשה בסדורו. וכאן, אחר החוקים, מתחילים בהמשפטים. והקדים הקרא – "הט ליבי, אל עדוותיך; ואל אל בצע" (תהילים קיט, לו). ובזה מבואר העיקר בדיני ממונות של בני ישראל. העוסק בפרקמטיא צריך לשמור בלבו הלכות דעות שלמד בנערותו, ולזכור את העדות של ספר זמנים שמעיד על השגחת ה'. ורק לאחר לימוד החקים של קדשים וטהרות יקבע בנפשו דאין הבצע העיקר אלא רק אמצעי לתכלית הגאולה ובזה ינהוג כשורה וירחיק כל און.

ובסוף הספר בענין פריקה וטעינה כתב:

הפוגע בשניים--אחד רובץ תחת משאו, ואחד פרק מעליו ולא מצא מי שיטעון עימו-מצוה לפרוק בתחילה משום צער בעלי חיים, ואחר כך טוען. במה דברים אמורים, בשהיו שניהם שונאים או שניהן אוהבים; אבל אם היה אחד שונא, ואחד אוהב--מצוה לטעון עם השונא תחילה, כדי ליכוף את יצרו הרע ה"שונא" (ראה שמות כג,ה) שנאמר בתורה--הוא מישראל, לא מאומות העולם. והיאך יהיה לישראל שונא מישראל, והכתוב אומר "לא תשנא את אחיך, בלבבך" (ויקרא יט, יז): אמרו חכמים, כגון שראהו לבדו שעבר עבירה, והתרה בו ולא חזר--הרי זה מצווה לשונאו, עד שיעשה תשובה ויחזור מרשעו. ואף על פי שעדיין לא עשה תשובה--אם מצאו נבהל

במשאו--מצוה לפרוק ולטעון עימו, ולא יניחנו נוטה למות: שמא ישתהה בשביל ממונו, ויבוא לידי סכנה; והתורה הקפידה על נפשות ישראל, בין רשעים בין צדיקים, מאחר שהם נלווים אל ה' ומאמינים בעיקר הדת, שנאמר "אמור אליהם חי אני נאום ה' אלוהים, אם אחפוץ במות הרשע, כי אם בשוב רשע מדרכו, וחייה" (ראה יחזקאל לג,יא). (הל' רוצח יג:יג-יד)

מצד אחד אלו המשפטים הם לתועלת הצבור ומצד אחר הן לתועלת היחיד, להשלימו במצוות והלכת בדרכיו. "אמר רב יהודה האי מאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דנזיקין". (ב"ק ל.). בקיום מצוות אלו עולה אדם לחסידות. וקיום מצוות אלו היא ומעלה יתרה מהמקיים מצוות טהרה.

ובאמצע הספר מסביר שגאולת ישראל וסגולתו תלוי על הישרות וצדק מאזנים:

קשה עונשן של מידות, יתר מעונשן של עריות, שזה בינו לבין המקום, וזה בינו לבין חברו. וכל הכופר במצוות מידות--ככופר ביציאת מצריים, שהיא תחילת הציווי; וכל המקבל עליו מצוות מידות--הרי זה מודה ביציאת מצריים, שהיא גרמה לכל הציוויין. (הלכות גנבה ג:יב)

ונראה דאף דעיקר מדה של הקב"ה היא "קדוש" וספר קדושה דן באסורי עריות מ"מ שם ישראל תלוי על ישרות – דדינים בין אדם לחברו הן העיקר בזה הלכת בדרכיו. ועי' בהל' דעות:

משאן ומתנן של תלמידי חכמים, באמת ובאמונה: אומר על לאו לאו, ועל הין הין. מדקדק על עצמו, בחשבון; ונותן ומוותר לאחרים כשייקח מהן, ולא ידקדק עליהן. ונותן דמי הלקח לאלתר. ואינו נעשה לא ערב ולא קבלן, ולא יבוא בהרשאה. מחייב עצמו בדברי מקח וממכר, במקום שלא חייבה אותו תורה, כדי שיעמוד דיבורו, ולא ישנהו. ואם נתחייבו לו אחרים בדין, מאריך להן ומוחל להן; ומלווה, וחונן. ולא יירד לתוך אומנות חברו, ולא יצר לאדם בעולם בחייו. כללו של דבר--יהיה מן הנרדפין, ולא מן הרודפין; מן הנעלבין, ולא מן העולבין. ואדם שהוא עושה כל המעשים האלו וכיוצא בהן, עליו הכתוב אומר "ויאמר לי, עבדי אתה--ישראל, אשר בך אתפאר" (ישעיהו מט,ג). (הל' דעות סוף פרק ה)

ועם ישראל צריכין להיות נודעים במדה זו.

וכבר ראינו שרבינו סיים ספר זה בחיוב להציל את השונא מסכנה. ומזה ממשיך להנהגות של חסד ואמת בדיני מקח וממכר.

קנין

ספר נזקים דן באחריות האדם שלא להזיק חבירו בשעה שהוא עוסק במלאכת עצמו. ואחר זה דנים איך לנהוג עם חבירו במקח וממכר – להנאת שניהם. והקרא שמביא רבינו מתמיה אותנו. "ראשית חכמה, קנה חכמה; ובכל קניינך, קנה בינה" (משלי ד,ז). האין העיקר בדיני ממונות היושר? אלא נראה דזה מבואר על פי מה שבארנו דתכלית בנין המדינה היא למלכות של מלך המשיח שתכליתו שימלא העולם דעה, וצריך להיות זאת המטרה לפני הסוחר בעת עסקו. ומצד שני בדיני מקח וממכר קבעו חכמים על פי סברא, הנהגות של חכמה להגן על זכותים של כל צד. ועוד דבסוף הספר מבאר רבינו "ודרכי החכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק" (הל' עבדים ט:ח).

המצוות היחידות בהל' מכירה הן דיני אונאה, להגן על הטועה בקנין שלא לשלם יותר ממה שמצוי בשוק. ומגדר "ועשית הישר והטוב" יש דינא דבר מצרא למכור הקרקע דוקא לשכן. ומסיים רבינו הספר בהל' עבדים שכל מצוות התורה בה הן דיני חסד, ואלו הם דבריו האחרונים.

מותר לעבוד בעבד כנעני בפרך. ואף על פי שהדין כך, מידת חסידות ודרכי החכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק, ולא יכביד עולו על עבדו ולא יצר לו, ויאכילהו וישקהו מכל מאכלו ומכל משקהו. חכמים הראשונים היו נותנין לעבד מכל תבשיל ותבשיל שהיו אוכלין, ומקדימין מזון הבהמות והעבדים על סעודת עצמן. הרי הוא אומר "כעני עבדים, אל יד אדוניהם--כעני שפחה, אל יד גברתה" (תהילים קכג,ב). וכן לא יבזהו, לא ביד ולא בדברים: לעבדות מסרן הכתוב, לא לבושה. ולא ירבה עליו צעקה וכעס, אלא ידבר עימו בנחת, וישמע טענותיו. וכן מפורש בדרכי איוב הטובים שהשתבח בהן "אם אמאס--משפט עבדי, ואמתי: בריכם, עימדי. . . . הלוא בבטן, עושני עשהו; ויכוננו, ברחם אחד" (איוב לא,יג-טו). ואין האכזרייות והעזות מצויה אלא בגויים הערלים. אבל זרעו של אברהם אבינו, והם ישראל שהשפיע להם הקדוש ברוך הוא טובת התורה וציווים בחוקים ומשפטים צדיקים--רחמנים הם על הכול. וכן במידותיו של הקדוש ברוך הוא שציוונו להידמות בהם, הוא אומר "ורחמיו, על כל מעשיו" (תהילים קמה,ט). וכל המרחם--מרחמין עליו, שנאמר "ונתן לך רחמים ורחמך והרבך" (דברים יג,יח). (הל' עבדים ט:ח)

במדות חסד וצדקה יחד עם חלמה יש לנהוג בסחורתו ויסוד היא שכשמרחם על אחרים, אחרים ירחמו עליו, ובזה תלוי הצלחת המדינה.

² עי' בסוף מו"נ (ג:נג) דדרכי ה' הן חסד וצדקה ומשפט, ועי' להלן. וספר הבא היא ספר משפטים.

משפטים

כתב רבינו שמשפטים "הן מצוות שבין אדם לחבירו בשאר הדינין שאין בתחלתן הזק, כגון שומרים ובעלי חובות וטענות וכפירות." (הקדמה למ"ת) ובדיני ספר משפטים יש לומר דהן מבוססים על חסד. הרי הלואה היא דוקא בלי ריבית ויש במשפטים דיני שואל ושומר חנם העושים חסד. ובדיני שכירות יש חיוב לשלם לשכיר ביומו, ואוכל הפועל מעבודתו. מ"מ המקרא שמביא רבינו לפני הספר היא של משפט וצדק. "אודך, ביושר לבב--בלומדי, משפטי צדקך" (תהילים קיט,ז). ובאר רבינו בסוף מו"נ דיש ג' מדות של הקב"ה שנצטוונו בהם.

וידוע כי ההטבה כוללת שני עניינים: האחד להטיב למי שאין לו זכות עליך כלל. והשני להטיב למי שיש לו זכות עליך ביותר מן המגיע לו. ורוב שימוש ספרי הנבואה במילת חסד הוא בהטבה למי שאין לו זכות עליך כלל, ולפיכך כל טובה הבאה מאתו יתעלה נקראת חסד, אמר חסדי ה' אזכיר, ולפיכך כל המציאות הזו כלומר: המצאתו יתעלה אותה הוא חסד. אמר עולם חסד יבנה, עניינו בניין העולם חסד הוא, ואמר יתעלה בתיאור מידותיו ורב חסד.

אבל מילת צדקה היא נגזרת מן צדק, והוא "עדל", ופירושו להביא לכל בעל זכות את המגיע לו, וליתן לכל מצוי מן הנמצאים כפי הראוי לו. ולפי העניין הראשון לא יקראו בספרי הנביאים הזכויות המוטלות עליך לזולתך אם נתתם, צדקה, לפי שאם שילמת לשכיר את שכרו או פרעת חובך אין זה נקרא צדקה. אבל הזכויות המוטלות עליך לזולתך מצד המידות הטובות, כגון לקומם כל כושל, הרי זו נקראת צדקה, ולפיכך אמר בהחזרת המשכון ולך תהיה צדקה, כי בלכתך בדרך המידות הנעלות כבר עשית צדק עם הנפש ההגיונית שלך מפני שנתת לה את המגיע לה. וכיון שכל מעלה מידותית נקראת צדקה, אמר והאמן בה' ויחשבה לו צדקה, כלומר: מעלת האמונה. וכן אמרו יתעלה וצדקה תהיה לנו כי נשמור לעשות וגו'

אבל מילת משפט היא הדין כפי הראוי על הנידון, יהיה זה לטוב או לנקמה. מסקנת הדברים - כי חסד נאמר על ההטבה בהחלט, וצדקה על כל טובה שתעשה מצד המעלה המדותית אשר בה אתה מביא שלמות לנפשך, ומשפט אפשר שתהיה התוצאה שלו נקמה ואפשר שתהיה טובה.

וכבר ביארנו בשלילת התארים שכל תואר שה' מתואר בו בספרי הנביאים הוא תואר מעשי, והנה בגלל המציאו את הכל נקרא **חסידי**, ובגלל רחמיו על החלשים כלומר: הנהגת החי בכוחותיו נקרא **צדיק**, ובגלל מה שמחדש בעולם מן הטובות

² ונראה כונת רבינו ב"שאר" דהן חוץ מנזיקין אבל אף דאין היזק גם בקנין מ"מ אמרו חכמים דהמוכר מוכר רק מוחק, ובכלל יש תגרות בכל מכירה ונחשב כמזיק קצת, ולכן חלק ספר מיוחד לדינים אלו.

היחסיות והפגעים הגדולים היחסיים אשר חייב אותם המשפט שהוא תוצאה של החכמה נקרא **שופט**. וכבר נתפרשו בתורה שלשה שמות הללו, השופט כל הארץ, צדיק וישר הוא, ורב חסד וכל מטרתי בפירוש ענייני שמות הללו הצעה לפרק שאביא אחר זה. (מו"נ ג:נג)

הרי אין אלו הדינים של ספר משפטים באמת חסד אלא צדק, דכך היא הראוי להיות. וכן יש משפט לחייב מי שראוי לשלם. משפטים הם ישרים – הרע שבא לאדם בא ממעשים הרעים שעשה. וכך כתב בהלכה האחרונה.

אף על פי שאין האפטרופוס צריך לעשות חשבון, כמו שביארנו, צריך לחשב בינו לבין עצמו ולדקדק, ולהיזהר הרבה מאביהן של אלו היתומים שהוא רוכב ערבות: שנאמר "סולו, לרוכב בערבות--ביה שמו . . . אבי יתומים, ודיין אלמנות--אלוהים, במעון קודשו" (תהילים סח, ה-ו). (הל' נחלות יא:יב)

אין סיוע בא לאלמנה מגדר חסד אלא משום שהקב"ה הוא דיין אלמנות. אף שהקב"ה רוכב ערבות והוא לעילא לעילא מ"מ עושה דין אלמנות ויתומים והוא אב לחלשים ליתן להם מה שהם זוכים בדין. וזהו גדר של משפטים.

שופטים

בהקדמה כתב רבינו "אכלול בו מצוות שהן מסורין לסנהדרין--כגון מיתות בית דין, וקבלת עדות, ודין המלך ומלחמותיו". ספר זה נכתב לדיינים מ"מ הקב"ה הוא שופט כל הארץ ובגדר של והלכת בדרכיו כל אדם צריך להשתדל להיות שופט. והקדים רבינו הפסוק. "גם אלה, לחכמים: הכר פנים במשפט, בל טוב.

אומר, לרשע--צדיק אתה: ייקבוהו עמים; יזעמוהו לאומים. ולמוכיחים ינעם; ועליהם, תבוא ברכת טוב" (משלי כד, כג-כה). ועל פי זה הפסוק מבואר דיש צורך אף במדה רעה של עונש וזהו גדר "משפט" ובפרט היא שייך לשופטים שחייבים לענש.

וכתב רבינו לענין הלכות אבל "ואין אדם מתאבל על הרוגי בית דין, ולפי זה כללתי הלכות אלו בספר זה שהן מעין קבורה ביום מיתה שהיא מצות עשה" (ריש הלכות אבל) ונראה דבזה שכללו הוא מרמז לעוד טעם, דמיתה היא גם כן עונש – כמו שבית דין עונשין גם שופט כל הארץ מענש, אבל על דינו של הקב"ה כן מתאבלים. ובהלכות אחרונות של הלכות אבל דן הוא במיתת מלכים – ואף המלך הוא שופט ואף הוא יבא למשפט.

מתחיל רבינו סדר מלכים, הסדר האחרון של משנה תורה עם ג' הלכות:

שלוש מצוות נצטוו ישראל בשעת כניסתן לארץ--למנות להם מלך שנאמר "שום תשים עליך מלך" (דברים יז, טו), ולהכרית זרעו של עמלק שנאמר "תמחה את זכר עמלק" (דברים כה, יט), ולבנות להם בית הבחירה שנאמר "לשכנו תדרשו, ובאת שמה" (דברים יב, ה). מינוי מלך קודם למלחמת עמלק, שנאמר "אותי שלח ה' למשוחך למלך . . . ועתה לך והכית את עמלק" (ראה שמואל א טו, א-ג). והכרתת

זרע עמלק קודמת לבניין הבית, שנאמר "ויהי, כי ישב המלך בביתו; וה' הניח לו מסביב, מכל אויביו. ויאמר המלך, אל נתן הנביא, ראה . . . אנוכי יושב בבית ארזים . . ." (שמואל ב ז, א-ב). (הל' מלכים א; א)

ואף דכבר הביא ההלכה של בנין בית המקדש בספר עבודה, שם כלל אף מקדש לזמן כמו שילה, אבל כאן באר ענין שני שיש בזה המצוה, שתהא מקדש השלמת המלכות. שמלכות ישראל היא תאקרטי. ומבואר להלן דהמקדש השלישי יבנה על ידי מלך המשיח ותהא בנין עדי עד. וקיום זה היא ההשלמה של כל המצוות וכל בני ישראל חייבים בבנין בית המקדש.

לא נתאו הנביאים והחכמים ימות המשיח--לא כדי שישלטו על כל העולם, ולא כדי שירדו בגויים, ולא כדי שינשאו אותם העמים, ולא כדי לאכול ולשתות ולשמוח: אלא כדי שיהיו פנויין בתורה וחכמתה, ולא יהיה להם נוגש ומבטל, כדי שיוזכו לחיי העולם הבא, כמו שביארנו בהלכות תשובה. ובאותו הזמן, לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות--שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין כעפר. **ולא יהיה עסק כל העולם, אלא לדעת את ה' בלבד.** ולפיכך יהיו חכמים גדולים, ויודעים דברים הסתומים העמוקים; ושיגו דעת בוראם כפי כוח האדם, שנאמר "כי מלאה הארץ, דעה את ה', כמים, לים מכסים" (ישעיהו יא, ט). (הל' מלכים יב:ה)

סכום

הסדר של ספרי משנה תורה הרי הוא מבואר. מתחילין עם המצוות המגדירים התכלית דהיינו "ידיעת ה'" "והולכת בדרכיו", והולכין דרגה דרגה אחר הדרך המביא לתכלית הזה. האדם מתחיל יחידי בזה הדרך. אבל לקיימם צריך התערבות עם בני אדם. וצריך אדם לגדל עד שהוא המנהיג שמשפיע על אחרים, כל אדם צריך לשתדל להיות משיח ולגאול את עצמו ואת אחרים.

מתחילין ב"המדע" ששם מבואר התכלית השכלי "שלמות הנפש", ומדות טובות "שלמות הגוף", ומצוות תלמוד תורה כדי להגיע להם. ומצות תלמיד תורה מתחיל מלידה. ואחריו "אהבה" שעם גדלות (כשהגיע לגיל מצוות) אדם עוסק תמיד במצוות המביאים לידי אהבת ה'. וב"זמנים" שובתים וחוגגים בעונג ושמחה – דחייב אדם לעבוד ה' דוקא

^ד ובאמת יש עסק במצוות הבאים אחר ספר שופטים – הלמוד "לדעת את ה' בלבד". וכבר כתב רבינו בפי"מ דהיינו הלמוד של טחרות, ובוה מבואר ההסבר של שינוי הסדר מהמשנה למשנת תורה, כמו שבארנו.

בשמחה. ובן שש עשר או שבעה עשר צריך לישא אשה על ידי הדינים המבוארים בספר "נשים" וזה נחשב גדול גמור ומאז הוא עוסק בבנין בית בישראל. עוזב את העבודה של ייחודו עם הבורא עולם, כדי לבנות את העולם כמצוות התורה. ובנשואי אשה קונה הוא המדה של שלום שצריך לבנין כל העולם. אבל כיון שהוא בשר ודם ובימים האלו נתגברו תאוות עולם הזה צריכין למצוות של "קדושה" לרסס תאוותיו כדי ששכלו יתגבר על גופו. ואם תראה שתאווה אחד נתגברה עליו צריך להלחם נגדה על ידי מצוות "הפלאה" להרחיק זאת התאווה לגמרי. ועתה שיש לו עול הפרנסה צריך להוציא פירות מן הארץ. כמו שהוא נעשה בורא ושותף עם הקב"ה במצוות פרו ורבו, כן הוא במצוות סדר "זרעים" שמצוות אלו מחייבים אותו לקחת ממעשה ידו לפרנס לא רק עצמו אלא אף העניים, מ"מ עד כאן האיש נשאר בביתו ובכרמו. ועד כאן, חציה של הספר.

ואז הוא מכין עצמו להתערב בצרכי עם ישראל בכלל. וכמו שתכלית האדם היחידי היא ידעת ה' של ספר המדע, התכלית של כלל ישראל היא בנין בית המקדש כדי שתשרה השכינה בין בני אדם. ולכן מתחילים בספר "עבודה". ואחריו ספר "קרבנות" הדנים בקרבנות היחיד שאף שהאדם רואה עצמו כחלק מכלל ישראל מ"מ לא נתבטל יחידותו שלו וקשורו עם בוראו. וזה הרעיון עולה עם מצוות של "טהרה" דיש לאדם שלא להסיה דעת מטהרה וקדושה. רק אז הוא מוכן לעסוק עם בני תרבות שלו. ובספר "נזיקין" לומדים דכשהוא בונה בנינים ומגדל בהמות יש לו לידע שיש לו אחריות ליזהר מלהזיק אחרים בכל עסוקו. וכשהוא עוסק במקח וממכר, ספר "קנין" מלמד איך לעשות ביושר. ובספר "משפטים" לומדים דבצדקה ומשפט יש לנהוג בכל עסקי ממון עם אחרים. ובספר "שופטים" גומרים בהנהגה של משפט מעורב עם חסד וצדקה – ונברא המלך המשיח ועם הראוי לגאולה.

^ה עבדו את ה' בשמחה עי' פרק ט מהל' תשובה.

^ו הל' אישות טו:ב, עי' בשינו נוסחאות.

^ז ברצוני להודות לידידי רב דוד גוטמן ורב וטוביה אפשטיין על עזרתם בעריכת מאמר זה.